

مبادی دین پژوهی

(پیشینه، چیستی، چرایی و چگونگی)

تألیف:

سید حسین حسینی

www.ketab.ir

انتشارات آوای نور

تهران - ۱۳۹۰

حسینی، سید حسین، ۱۳۴۴-
 مبادی دین پژوهی (پیشینه، چستی، چرایی و چگونگی) / سید حسین
 حسینی.
 تهران: آوای نور، ۱۳۹۰.
 شابک: ۷-۴۲-۴۱۳-۵۴۱۳-۶۰۰-۹۷۸
 ۲۶۴ ص.
 فهرست نویسی براساس فیبا
 کتابنامه.
 دین -- تحقیق دین -- تاریخ دین -- فلسفه دین -- منشاء
 شناخت (فلسفه دین)
 ۱۳۹۰ م ۵۲ ح / BL۴۸
 شماره کتابخانه ملی:
 ۲۰۰۷
 ۲۳۸۴۷۷۸

مبادی دین پژوهی (پیشینه، چستی، چرایی و چگونگی)
 تألیف: سید حسین حسینی (عضو هیئت علمی دانشگاه شهید باهنر)
 چاپ اول: ۱۳۹۰
 تیراژ: ۱۰۰۰ جلد
 صحافی: کسری
 شابک: ۷-۴۲-۴۱۳-۵۴۱۳-۶۰۰-۹۷۸
 تهران- خیابان انقلاب- خیابان ۱۲ فروردین- خیابان شهید وحید نظری- پلاک ۹۹
 تلفن: ۶- ۶۶۹۶۷۳۵۵ / تمایز: ۶۶۴۸۰۸۸۲ / همراه: ۰۹۱۲۱۰۸۳۶۳۱
 کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است

قیمت ۷۵۰۰ تومان

فهرست مطالب

درآمد.....	۱۱
پیش گفتار: بایدها و ضرورتها.....	۱۷

بخش اول: پیشینه دین پژوهی (تاریخچه)

مقدمه؛ نگرش اجمالی.....	۲۳
فصل اول: نظری بر پیشینه موضوعات دینی و اعتقادی.....	۲۵
۱ - پیوند گرایشهای دینی و اعتقادات بشری.....	۲۵
۲ - بررسی سیر تاریخی.....	۲۶
الف- تعلقات فکری انسان نخستین.....	۲۶
ب- برابری تاریخ انسانی و خداشناسی.....	۲۹
ج- فطرت ادراکی و احساسی.....	۳۰
د- گزارش تاریخ ادیان.....	۳۱
۳- گواهی آیات الهی.....	۳۳
۴- قدمت یکتاپرستی.....	۳۵
الف- نظریه توحیدی.....	۳۵
ب- نظریه تکاملی.....	۳۹
ج- نقد اجمالی نظریه تکاملی.....	۴۳

یادداشتها	۴۶
فصل دوم؛ بررسی زمینه‌های تفکر اعتقادی	۶۱
۱- دین و ایمان	۶۱
الف- نقش دین در سرپرستی و هدایت	۶۱
ب- آثار ایمان مذهبی	۶۴
۲- حساسیت و اهمیت مسایل اعتقادی و کلامی	۶۵
الف- کارآمدی نظام عقیدتی و فکری	۶۵
ب- اهمیت عقل و منزلت حکمت نظری	۶۶
ج- دعوت متون دینی به تفکر عقلانی	۶۷
د- شاخصه‌های "کلام" و وظایف متکلمین	۷۰
۳- نظری بر تاریخچه پیدایش علم کلام در اسلام	۷۱
الف- آغاز بحث‌های کلامی و استدلالی در حوزه اسلام	۷۱
ب- عوامل درونی و بیرونی در رشد و توسعه کلام	۷۲
ج- جمع‌بندی آراء	۷۶
۴- طرح پرسشهای بنیادین	۷۷
یادداشت‌ها	۷۸

بخش دوم: چستی دین پژوهی (مفاهیم)

مقدمه؛ یکسان‌سازی مفهومی (ضرورت تحلیل واژه‌ها)	۸۹
یادداشت‌ها	۹۰
فصل اول؛ دین در بستر دیدگاهها	۹۱
۱- تبیین و تحلیل مفهوم دین	۹۱
الف- عدم توافق مشترک	۹۱
ب- معنای لغوی دین	۹۳
ج- معنای اصطلاحی دین	۹۳

۹۴	۲- بررسی دیدگاهها
۹۴	الف- دیدگاههای کلامی
۹۶	ب- دیدگاههای اجتماعی
۱۰۱	ج- نقد اجمالی دیدگاهها
۱۰۴	۳- جمع بندی
۱۰۷	یادداشت ها
۱۱۳	فصل دوم؛ تقسیمات دین
۱۱۳	۱- دین حق و دین باطل
۱۱۵	۲- اصول دین و فروع دین
۱۱۶	۳- تعدّد و وحدت ادیان الهی
۱۱۷	۴- کثرت شرایع و وحدت ادیان
۱۱۹	یادداشت ها

بخش سوم: چرایی دین پژوهی (انگیزه ها)

۱۲۳	مقدمه؛ پرسش مبانی
۱۲۵	فصل اول؛ عوامل و انگیزه های روانی و نفسانی
۱۲۵	۱- عوامل درونی
۱۲۷	۲- انگیزه های فطری
۱۳۰	یادداشت ها
۱۳۱	فصل دوم؛ عوامل و انگیزه های فکری و نظری
۱۳۲	۱- اصل دفع ضرر
۱۳۳	۲- اصل پی جویی عقلی
۱۳۴	۳- اصل کمال طلبی
۱۳۵	یادداشت ها

بخش چهارم: چگونگی دین پژوهی (روشها)

مقدمه؛ ضرورت طرح و نقد روشها (ضرورت بررسی)	۱۳۹
یادداشت‌ها	۱۴۹
فصل اول؛ روش تجربی	۱۵۳
۱- طرح و تبیین	۱۵۳
الف- ابزار حسن خارجی	۱۵۳
ب- نقش اندیشه‌ورزی	۱۵۵
ج- روش علمی یا روش تجربی؟	۱۵۶
د- دیدگاه‌های پوزیتیستی	۱۵۷
۲- نقد و ارزیابی	۱۵۸
الف- همگانی بودن	۱۵۸
ب- جنبه کاربردی و عینی	۱۵۹
ج- محدودیت موضوعی	۱۶۰
یادداشت‌ها	۱۶۳
فصل دوم؛ روش عقلی	۱۶۷
۱- طرح و تبیین	۱۶۷
الف- ابزار تحلیل نظری و ذهنی	۱۶۷
ب- عناصر روش عقلی	۱۶۸
ج- نقش برهان و استدلال منطقی	۱۶۹
۲- نقد و ارزیابی	۱۷۰
الف- امکان گفتگو و دیالوگ	۱۷۰
ب- استدلال عقلی	۱۷۱
ج- اصول بدیهی	۱۷۲
د- کلی‌نگری عقل	۱۷۲
ه- عدم اقتناع لازم	۱۷۳

۱۷۶	یادداشت‌ها
۱۷۹	فصل سوّم؛ روش عرفانی
۱۷۹	۱- طرح و تبیین
۱۷۹	الف- حسن درونی
۱۸۰	ب- تمایز اصولی مسیر عرفان
۱۸۱	ج- تجربه دینی
۱۸۳	۲- نقد و ارزیابی
۱۸۳	الف- تأثیر پایدار
۱۸۴	ب- بیان نابفیری
۱۸۷	ج- مشکل تهذیب نفس
۱۸۸	یادداشت‌ها
۱۹۱	فصل چهارم؛ روش تعبّدی
۱۹۱	۱- طرح و تبیین
۱۹۱	الف- اعتماد بر منبع
۱۹۲	ب- جهان‌بینی دینی
۱۹۳	ج- نقل‌گرایی
۱۹۳	۲- نقد و ارزیابی
۱۹۳	الف- اطمینان و اعتماد
۱۹۴	ب- جنبه ثانوی
۱۹۶	یادداشت‌ها

بخش پنجم: جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

۱۹۹	۱- تفاوت جمع‌بندی و نتیجه‌گیری
۲۰۰	۲- جمع‌بندی
۲۰۵	۳- نتیجه‌گیری

۲۰۵	الف- معیار ارزیابی روشها
۲۰۶	ب- نظری دیگر از منظر حل مایل اعتقادی
۲۱۰	ج- راه حل های مطرح
۲۱۰	عدم تعین در روش
۲۱۱	تناسب روش با موضوع
۲۱۳	روش های انحصاری
۲۱۷	اصالت مخاطب
۲۱۹	تلفیق روش ها
۲۲۰	روش ترکیبی
۲۲۵	یادداشت ها
۲۳۱	فهرست ها
۲۳۱	۱- پایه ها
۲۴۱	۲- آیات و روایات
۲۴۲	۳- نام ها
۲۴۷	۴- نمایه

"وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى" (النجم / ۳۹)

درآمد

۱- چکیده

چکیده و خلاصه آنچه "مبادی دین پژوهی" بدان می‌پردازد، از این قرار است:
در مجموعه مباحث فلسفی و کلامی، "دین پژوهی" یکی از کلیدی‌ترین عناوین آن به حساب می‌آید. بدون تردید پیشینه دین پژوهی به اندازه تاریخ تمدن بشری است و بر همین بنیان، البته دستخوش تغییر و دگرگونی‌های چشمگیر و فراوانی شده است. این تحقیق، تلاشی کوتاه در جهت تبیین و تحلیل مبادی دین پژوهی است.
"مبادی دین پژوهی"، مجموعه اموری است که پیش از ورود در متن مباحث خاص و معین دین پژوهی، دستاویز هر محقق قرار می‌گیرد و او را از پاسخ به آنها و اعلام موضع، چاره‌ای نخواهد بود.

برای حفظ سیر منطقی تحقیق و به جهت رعایت اصول و ضوابط یک اندیشه نظام‌مند، مجموعه مباحث پس از یک "پیش‌گفتار" در پنج محور اساسی تنظیم گشته است:

در پیش‌گفتار با عنوان "بایدها و ضرورت‌ها" اشاره‌ای فشرده به اهمیت و حساسیت موضوع بحث و ساختار کلی تحقیق می‌شود.

سپس در بخش اول تحت عنوان "پیشینه دین پژوهی"، نظری بر سیر تاریخی دین و اعتقادات بشری خواهیم انداخت.

بخش دوم با عنوان "چیستی دین پژوهی" به بررسی اجمالی برخی مفاهیم و واژه‌های محوری می‌پردازد.

و در بخش سوم با عنوان "چرایی دین پژوهی"، عوامل تحقیق در مسایل دینی مورد نظر قرار خواهد گرفت.

آنگاه در بخش چهارم با عنوان "چگونگی دین پژوهی" به طرح و نقد الگوهای دین-شناسی پرداخته و راه برای ارزیابی پرسش محوری پژوهش فراهم می‌گردد.

در پایان، بخش پنجم نیز به "جمع‌بندی و نتیجه‌گیری" اختصاص یافته است. بدین‌سان در چارچوب یک الگوی منطقی، از پیشینه و تاریخچه دین پژوهی آغاز کرده تا به تربیت، به چیستی (تعاریف)، چرایی (انگیزه‌ها) و نهایتاً چگونگی دین پژوهی (روشها)، دست یابیم.

۲- زمینه

زمینه و پیشینه طرح نخستین این مجموعه به سالهای ۱۳۷۰ بر می‌گردد و بخشی از یک برنامه پژوهشی گسترده است. در آن ایام درصدد بودم تمامی مسایل مرتبط با موضوع بحث را گردآوری کرده تا در حدّ توان، به نقد و تحلیل علمی برسانم و چون تدریس دروس الهیات در دانشگاهها را به عهده داشتم، به دنبال تحریر و تألیف کتابی در این زمینه بودم.

لذا بر اساس الگوی مطلوب و مورد نظر، به تعیین اهداف خرد و کلان پرداخته و آنگاه فهرست تفصیلی موضوعات و منابع، مشخص گردید و سپس در همان سالها، نگارش متون اولیه آغاز شد.

بدین ترتیب آنچه در اینجا آمده، پاره‌ای از کلیات آن فهرست بلند است که در حوزه مباحث "مبادی دین پژوهی" قرار دارد.

البته در سالهای بعد، نوشتار اولیه بخش اول و دوم (کتاب فعلی) در قالب دو مقاله جداگانه در مجلات پژوهشی و تخصصی به چاپ رسید^۱ و سپس با تغییراتی در این دو بخش و نیز افزودن بخش‌های سه‌گانه پایانی و همچنین یک پیش‌گفتار کوتاه، به صورت کنونی در آمد و تنظیم نهایی آن (یکدست کردن قلم نوشتاری و هم‌خوانی و هماهنگی بخش‌ها)، در سال ۱۳۸۰ به انجام رسید.

۳- بایسته

بایسته است اشاره کنم؛ در نظر داشتم مطالب کتاب (به جهت تأمین اهداف آموزشی)، در چارچوب یک الگوی ویژه روش تدریس تنظیم شود که بی‌گمان، میزان کاربرد و بهره آن را برای مخاطبین و به خصوص دانشجویان افزایش می‌داد چرا که در چنین طرحی؛ مسایل نظری، از محدوده ذهنی و تجربی خود بیرون شده و با به کارگیری نمودارها، شکل‌ها، علائم، زبان نمایی، پرسش و پاسخ و ابزارهایی از این دست، به مشارکت فعال و متقابل خواننده اهمیت داده می‌شود.

اما به دلیل اینکه اجرای چنین هدفی، ماهیت کتاب کنونی را به کلی تغییر داده و خود، موضوع یک طرح خاص و منحصر به فرد است، آن را به زمان دیگری سپردم تا پس از بهبود بیشتر محتوای کتاب بتوان آن را با این اهداف کاربردی نیز کامل کرد.

نگارنده امیدوار است با دریافت نظرات و انتقادات دوستان این مباحث، در آینده نزدیک به تکمیل و تفصیل بهتری دست یابد.

بدین ترتیب از بین دو راهی که پیش روی داشتم، هر آینه به انتخاب دوم دست یافتم یعنی: یا بایستی آن مقدار صبر می‌کردم تا تمامی اصلاحات لازم و اضافات مورد نظر را در آنچه پیش از این فراهم شده به کار می‌بستم که این امر مستلزم تحوّل اساسی در ساخت و ساختار کتاب فعلی و البته نگارش یک کتاب جدید بود و در این صورت، هم باید به زمان بسیار و فرصت فراخی می‌اندیشیدم و هم اینکه بایستی آنچه از پیش تهیه شده بود یکسره به بایگانی تاریخ سپرده می‌شد. چرا که گذشت روز و سال و تغییر در

ادبیات نگارشی، همین سرنوشت محتوم را برای بسیاری از جزوات نویسنده (از سالهای دور) رقم زده بود!

و راه دیگر این که، آنچه از پیش تهیه شده در اختیار علاقه‌مندان گذارده شود و پس از بررسی بازتاب‌ها، درآینده، طرحهای تکمیلی پیرامون آن به کار بسته شود؛ و به نظر، این دومی، معقول و ممکن بود.

بدین‌سان علاوه بر اینکه پس از مدت‌ها به درخواست بسیاری از دانشجویان عزیز پاسخ داده می‌شود، انشاء الله با برخورداری از پیشنهادها و انتقادات متفکرین این حوزه نیز، بهتر می‌توان تحقیق‌های بعدی را به پیشگاه دین‌پژوهان گرامی تقدیم داشت.

۴- شایسته

شایسته است از عزیزانی تقدیر و تشکر کنم که نظر و همت آنان در انجام این تحقیق کارگشا بوده است یعنی؛ استاد بزرگوار جناب آقای دکتر مقصود محمدی و نیز حجت‌الاسلام والمسلمین جناب آقای دکتر سید حسن افتخارزاده و جناب آقای دکتر یوسف فضایی. و دیگر، بایستی قدردان زحمات و تلاش‌های دوستان دوست داشتنی در انتشارات آوای نور باشم که با کوشش‌های فراوان خود، زمینه چاپ و نشر این اثر را فراهم کردند. همچنین سپاس‌گزار فرزندانم سید علی و سید مهدی حسینی هستم که در تایپ نسخه اولیه این کتاب مرا یاری دادند و نیز سرکار خانم رحیمه رهی که در تایپ نهایی و جناب آقای علی رضایی که در مقابله نسخه نهایی زحمات فراوانی متحمل شدند. اگر چه زبان و بیان من از این همه لطف و مهربانی، کوتاه و بسیار ناچیز است اما امید دارم که خدای لطیف و رحمان، به همه این عزیزان لطف بی‌کران و رحمت بی‌انتهاء مرحمت فرماید؛ که منشاء همه شایستگی‌ها اوست.

با سلام و درود بی‌پایان بر آن دوستان؛
و آرزوی خیر و عزت برای این عزیزان.

سید حسین حسینی

فروردین ۱۳۸۶

یادداشت‌ها:

- ۱- ر.ک: حسینی، سید حسین. مقاله "نظری بر پیشینه موضوعات دینی و اعتقادی". نشریه علمی- پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید باهنر. دوره جدید، سال اول، شماره ۲، زمستان ۱۳۷۶ و نیز ر.ک: حسینی، سید حسین. مقاله "دین در بستر دیدگاه‌ها". مجله علمی - ترویجی معرفت. شماره ۲۰، سال پنجم، شماره چهارم، بهار ۱۳۷۶.

www.ketab.ir

پیش‌گفتار

بایدها و ضرورت‌ها

موضوع "معرفت‌شناسی" همواره یکی از مسائل مهم در محدوده مباحث کلامی و اعتقادی بوده است.

یکی از وجوهی که روشن‌کننده اهمیت این مسأله است، کیفیت ارتباط آن با ساختار جهان‌بینی و عقاید دینی بشری است.

تردیدی نیست که مجموعه نگرش‌های منظم انسانی به دنیای پیرامونی خود (که از آن با عنوان "جهان‌بینی" یا "نظام فکری" یاد می‌کنیم) دارای نقش و تأثیر بسزایی در معارف دینی انسان خواهد بود؛ و نیز می‌تواند به مجموعه دستاوردهای دینی انسان، جهت ویژه‌ای ببخشد.

با نظری گذرا بر معارف دینی (به معنای اعم) می‌توانیم حساسیت کاربرد جهان‌بینی در معارف دینی را به خوبی دریابیم.

آنچه این حساسیت را دو چندان می‌سازد؛ پرسش‌های ضروری و بنیادینی است که بدون طرح و نقد آنها، سخن از شکل‌گیری نظام فکری، معنا و مفهومی نخواهد داشت:

آن هم نخستین سؤالاتی که پیش روی هر متکلمی قرار دارد و آغازگر بحث‌های اعتقادی است.

همچنین به این وسیله می‌توان میزان فراگیری و حساسیت کاربرد مسأله و نیز بنیادین بودن چنین پژوهش‌هایی را تخمین زد.

یکی از این همه، مسأله "الگوی معرفت‌شناختی" است؛ که بدون آن، تنظیم ساختار حقیقی و شکلی یک نظام فکری معقول امکان‌پذیر نبوده و البته بدون یک چنین دستگاه فکری خاصی نیز، یا اصولاً "عقاید دینی" شکل نمی‌گیرد و یا (باید گفت) زمینه‌ها و شرایط تولد آن فراهم نخواهد شد.

و برای دست‌یابی به چنین الگویی، چاره‌ای نیست جز آنکه به طرح روشهای شناخت و نقد و ارزیابی آنها مبادرت ورزیم.

بدین ترتیب آنچه در این تحقیق (به اجمال) مورد توجه قرار گرفته است بررسی ابعاد و زوایای موضوع "دین‌پژوهی" است؛ آن هم با توجه ویژه‌ای به مسأله روش تحلیل و منطق شناخت.

پس از بیان نکاتی درباره اهمیت و حساسیت موضوع بحث و نیز ضرورت‌های طرح مسایل کلامی و اعتقادی، به تبیین کلیاتی پیرامون پاره‌ای مفاهیم و واژه‌های مورد نظر خواهیم پرداخت و آنگاه عنوان انگیزه‌های پی‌جویی و پژوهش دینی را دنبال کرده و در نهایت با طرح بحث شناخت‌شناسی و نقد و بررسی آن، به جمع‌بندی و نتیجه‌گیری نزدیک خواهیم شد.

بنابراین در یک نظر کوتاه، ساختار کلی این تحقیق شامل پنج محور اصلی است:

بخش اول، به پیشینه دین‌پژوهی می‌پردازد یعنی نظری کوتاه بر سیر تاریخی دین و اعتقادات بشری.

بخش دوم، سخن از تعریف و چیستی دین‌پژوهی دارد یعنی بررسی برخی مفاهیم و واژه‌های مورد نظر.

در بخش سوم، به موضوع انگیزه‌های دین‌پژوهی توجه شده است تا راه برای بخش چهارم که بررسی روش‌های دین‌پژوهی است فراهم گردد.

و در بخش پایانی نیز، به جمع‌بندی و نتیجه‌گیری خواهیم پرداخت.

بدین سان از "تاریخچه دین‌پژوهی" آغاز کرده تا به ترتیب؛ به "چیستی"، "چرایی" و نهایتاً "چگونگی" آن دست یابیم. و هر آینه، مسیر پژوهش برای ارزیابی دقیق پیرامون پرسش محوری تحقیق حاصل گردد که: "برای تحلیل منطقی و پاسخگویی به مسایل اعتقادی در حوزه کلام دینی، از چه روش‌هایی می‌توان بهره جست و کارآمدترین آنها کدام است؟"